

Den armeniska frågan

Folklivsforskning – folkmordsforskning

ÅKE DAUN är sedan 1981 innehavare av den Hallwylska professuren i etnologi vid Nordiska museet. Dessförinnan var han under flera år projektledare för forskningsgruppen Människa-närmiljö vid Arkitektursektionen, KTH. Hans vetenskapliga profil kan bäst beskrivas som tvärvetenskaplig med särskild betoning av psykologiska förklaringsmodeller.

Med folkmordet på armenierna som utgångspunkt skall jag här i första hand betrakta folkmord som ett mänskligt beteende. Den specifika samhällspolitiska bakgrunden och de utlösande historiska förutsättningarna skiftar, så att varje brott med avseende på sådana faktorer måste analyseras var för sig. En översiktlig framställning av olika försök att vetenskapligt tolka den generella frågan om "folkmordets etiologi" har emellertid gjorts av professor i historia Klas-Göran Karlsson (1996). Det armeniska folkmordet 1915–1917 är hans empiriska tillämpningsmaterial.

VARFÖR FOLKMORD?

Min fråga handlar om det psykologiska fundamentet, det som delvis förklarar så skilda fenomen som våldsdåd och välgörenhet. Alla människor bär uppenbarligen på förmågan att känna kärlek men också på förmågan till hat. En sak är att det finns så många universella sätt att vara mänskliga på, såsom kärlek och hat. En annan sak är att sätten att uttrycka det mänskliga på är så talrika, såsom kränkande vitsar eller massmord med gas. Bakom varje fråga om det specifika, t.ex. det kulturspecifika reser sig den vidare frågan om det allmänmänskliga. Vad är det gemensamt mänskliga? Den kulturella och samhällsliga variationen är vi väl införstådda med, och den är ständigt föremål för våra reflexioner. Men om vi betecknar det essentiellt mänskliga som ett tema med variationer, vad är det då som varierar? Jag har nyligen berört detta tema i min bok *Det allmänmänskliga och det kulturbundna* (1999).

En sak för sig är hur politisk-strukturella omständighe-

ter och maktpolitiska intressen bereder vägen för det ena eller andra våldsutlösande tillståndet. En annan sak är hur det kommer sig att tusentals sinsemellan olika individer, inte nödvändigtvis soldater, kan motiveras att döda. Vad förklarar att både du och jag bär på en potential att mörda för oss obekanta civilpersoner, barn likaväl som vuxna, i somliga fall t.o.m. människor med vilka vi tidigare levt i grannsämja?

Innan jag föreslår några svar skall en reservation göras. Individer är unika. Individuellt skiftande arvsfaktorer i kombination med miljöpåverkan resulterar i en individuellt skiftande predisposition till våldshandlingar. Den individuella personlighetsvariationen är flera gånger större än variationen mellan olika populationer. Såväl förmåga till djup kärlek och brinnande hat varierar från individ till individ.

Hur skall vi, givet denna insikt, tolka påståendet att den "generella misstänksamheten inför främlingar av alla slag, är med all sannolikhet styrd av våra gener", som det heter det i *Vi och dom*, Vetenskapsakademiens sammanfattande presentation av mänsklighetens genetiska mångfald (Sjöberg 1997)? Förslagsvis på följande sätt: å ena sidan har evolutionen försett människan (och andra djur) med egenskapen misstänksamhet. Å andra sidan resulterar den mänskliga reproduktionen, som ju innebär slumpmässiga kombinationer av två individers olika gener, att varje individ (som inte är en-äggstvilling) är genetiskt unik i detta avseende. Däremot krymper variationen på populationsnivå, vilket för övrigt gäller allehanda mänskliga egenskaper, även aggressivitet, medkänsla, inlärningsförmåga och musikalitet. Skillnaden mellan olika folk är faktiskt försumbar.

För att uttrycka saken annorlunda är olika individer sinsemellan i något olika

utsträckning förmögna att begå våldsdåd, delvis biologiskt delvis på grund av uppväxt och socialisation, trots att det samtidigt existerar en sådan potential hos alla (eller nästan alla). Ett exempel som möjligen kan förmå den klentrogne att acceptera påståendet är den tänkta situationen att få se sitt barn mördas. Däremot finns det, som ovan antytt, antagligen inte något folk som är mer än andra genetiskt predisponerat att mörda, men inte heller mer än andra predisponerat att visa medkänsla. Människosläktet är till följd av sin korta evolutionshistoria synnerligen homogent.

Vad som förklarar skillnader i våldsanvändning mellan folk i olika delar av världen är i stället sådana omständigheter som mentalitet och identitet samt politiska och andra strukturella förhållanden i samhället. Det är sådana kollektivt delade icke-medfödda förutsättningar som förklarar det turkiska folkmordet på armenierna. Det är likaledes förhållanden på idéplanet och i samhällsstrukturen som förklarar Förintelsen, som vidare förklarar inbördeskriget i Finland, som förklarar slakten på den egna befolkningen i Sovjetunionen och i Kampuchea, det ömsesidiga mördandet på Balkan, folkmordet på tutsierna i Rwanda, terrorn mellan protestanter och katoliker i Nordirland och terrorn mellan palestinier och israeler.

Det är skilda förutsättningar och omständigheter som förklarar att händelseförloppen i olika delar av världen varierar. Dessa olikheter förklarar också varför inte samma sak inträffar samtidigt överallt. Denna historiska växling i förekomst och form ger oss dock en otillräcklig förståelse av det inneboende drivverket. Vad som tycks inträffa är att en rad psykologiska mekanismer aktiveras. En sådan mekanism gäller den misstänksamhet som människan utvecklat evolutionshistoriskt

som en försvarsberedskap mot främmande stammar. Misstänksamheten har alltså ett överlevnadsvärde, men det betyder, av begripliga skäl, att denna känsla också kan växlas mot tillit. Så sker när individen låtit sig övertygas om främlingens fredliga avsikter, manifesterade med gästfrihet, samarbete, handelsutbyte eller helt enkelt med vänligt tilltal. Förkortade hälsningsfraser som "goddag" (jag önskar dig en god dag), "tjänare" (jag är din tjänare) och "servus" (jag är din slav) är exempel på sådana tillmötesgående markeringar.

Det ömsesidiga betraktandet av andra grupper som främlingar bygger primärt på obekantskapen *per se*: "vem är han, hur tänker han, vilka är hans avsikter?" Men främlingskapet kan upplevas extra starkt till följd av att vissa attribut hos motpartern förstärker den särskiljande laddningen: utseende, språk, klädsel, seder, livsform, beteendemönster, näringsfång, religion och andra etniska eller nationella symboler. Ju fler olikheter, desto mer tillmötesgående behövs för att överbrygga förnimmelsen av främlingskap. Till detta skall dock sägas att alla känslor av distans inte behöver vara negativt laddade, men de förutsätter en viss grad av förtrogenhet och tillit, t.ex. (i många fall men inte alltid) avståndet mellan kvinnor och män eller mellan tonåringar och äldre – avstånd men ett bekant avstånd. Stor är däremot risken i de fall främlingar konkurrerar om knappa resurser, t.ex. ekonomiskt välstånd, mark/land, oberoende eller politiskt inflytande. Religiösa och politiska ideologiska skillnader leder ofta till strid om tolkningsföreträdet: "vem har rätt, vem är på rätt sida, vem har rätt att bestämma?"

Till de psykologiska mekanismerna hör vidare att gruppidentitet är mentalt belönande, således tillhörigheten till en föreställd gemenskap, t.ex. en nation. Om

gruppen befinner sig i ett upplevt konkurrenstillstånd tenderar medvetenheten här om att ge en viss stimulans till den enskilda människans självkänsla, nämligen därigenom att spänningsförhållandet till motståndarna mobiliserar det självupplevde företrädet: "vår livsstil är inte bara annorlunda, den är överlägsen; vår religion är inte bara annorlunda den är överlägsen; våra rasmässiga särdrag markerar inte bara vissa olikheter, de uttrycker vår överlägsenhet, vårt språk är inte bara annorlunda, det är vackrare".

Dessutom befrämjas självkänslan av det faktum att den förstärkta gruppidentifikationen erbjuder en bekräftelse på individens personliga värde. Den enskildes upplevda egenvärde konfirmeras genom kollektivets stöd.

Dessvärre blir just denna mekanism en användbar resurs i händerna på ledare, politiska och religiösa. Faktiska olikheter mellan grupper och förekommande konkurrensförhållanden exploateras och spänningsrelationen transformeras till animositet eller fiendskap. Med propaganda, ryktesspridning och förtalskampanjer kan människors självkänsla strategiskt gödslas genom att deras gruppidentitet förses med negativt laddade jämförelseobjekt. "Glöm inte vilka som är bäst och har rätten på sin sida. Var stolt över ditt ursprung!"

Nästa steg är våldsanvändningen. "När övergår antisemitistisk propaganda i förföljelse och våld?" frågar Göran Rosenberg (*Dagens Nyheter* 28. 12. 1999). "I Tyskland skedde det dagen efter Hitlers maktövertagande den 30 januari 1933. Statsförvaltningen och universiteten började omedelbart *avjudaiseras*".

Där våldssattackerna möts av motvåld, t.ex. mellan de vita och röda i det finska inbördeskriget, får våldet i båda läger nä-

ring av våldsutövandet som sådant. Detta är samma mekanism som förmår en människa att vedergälla mordet på sitt barn. När kriget väl är igång alstrar det sin egen drivkraft. Uttrycken av hat ger upphov till hat.

Ytterligare två mekanismer skall uppmärksammas. Den första är normalitetsprocessen. Allmänt utövat förtryck och diskriminerande handlingar mot en minoritet, t.ex. överallt i Europa mot romer, upplevs som normala av den förtryckande majoriteten. I viss utsträckning kan de rentav upplevas så av de förtryckta själva, något som dock inte minskar lidandet. Detta inlärningspsykologiska fenomen förklarar varför i princip vilka kulturmönster som helst kan uppfattas som naturliga av de människor som alltid levt med dem.

Men den helt utanförståendes reaktion tenderar av samma orsak att bli en helt annan. Folkmord och massakrer hör inte till den egna erfarenhetssfären; de upplevs som oförklarliga, bisarra. Dessa våldshandlingar genereras genom för de flesta människor delvis obekanta psykologiska processer. De bryter totalt mot etablerade värderingar och tänkesätt. Sätillvida är folkmord ett antropologiskt fenomen lika mycket som exempelvis könsstympning.

En annan mekanism är *ordning* som emotionell nödvändighet. Kollektivt burna våldshandlingar, initierade av en stark ledning, kan effektivt tillgodose ett existentiellt behov av ordning och struktur. Detta syfte tillgodoses således inte exklusivt av ett freds- och välfärdsbefrämjande samhällsskick. I normalfallet tillfredsställs ordningsbehovet av samhällslivets och kulturens ordinarie mönster, traditioner och infriade vardagliga förväntningar. Men under tillstånd av social och politisk upplösning (kaos, oreda, anomi) har vi att

räkna med villighet att acceptera egenmäktiga ledare. Att underordna sig är dessutom psykologiskt belönande, eftersom individen befrias från ångesten att fatta beslut när det varken tycks finnas klara kriterier eller handlingsutrymme. Att få ge utlopp åt sin aggression med oreserverat godkännande av både folkflertalet och den högsta ledningen är ingen dålig psykologisk lösning.

ANSVARSPRÅGAN

Vem bär ansvaret? Om två parter strider är det givna svaret att ansvaret vilar på den som började. Men även om det kan vara svårt att fastställa just detta, finns här också en annan problematik. Hur fördelar man ansvaret för judeutrotningen mellan Hitler och hans närmaste män, SS-office-rarna, lägervakterna, soldaterna som kollektiv och de tusentals antisemitiskt anfäktade tyska medborgarna?

Tar vi utgångspunkt i resonemanget om hur folkmord uppstår, reser sig den obesvarbara frågan: är ansvaret snarare människans nedärvda misstänksamhet mot främlingar, den latent mänskliga förmågan till våldshandlingar, gruppidentitetens universella attraktionskraft, det mänskliga behovet av självkänsla, kaotiska samhällsförhållanden, ryktesspridningen eller ledarens personlighet? Ju fler samverkande faktorer vi urskiljer desto mer tycks ansvaret tunnast ut. Hur blir det då med ansvaret för folkmordet på armenierna?

Det är uppenbart att vi måste skilja på vetenskapliga förklaringar och ansvar i moralisk eller rättslig bemärkelse. FN och Europaparlamentet i Strasbourg fastslog 1985 att den turkiska staten begått folkmord på det armeniska folket i början av 1900-talet. I Sverige kallade Hjalmar

Branting på sin tid förföljelserna av armenierna för ett "organiserat och systematiskt folkmord, värre än vad vi någonsin sett maken till i Europa" (Gunner 1985: 266). I folkrättslig mening bär stater ansvaret och även enskilda individer kan ställas till svars. Men om vi i stället betraktar händelserna utifrån en analys av den process som alstrar våldshandlingarna blir ansvarsfrågan betydligt mera invecklad. Den armeniska frågan kompliceras ytterligare av det faktum att de turkar som deltog i mördandet ju inte längre är i livet, och den turkiska staten är inte samma sak som det Ottomanska riket.

HUR BÖR MAN HANTERA SKULDFRÅGAN?

Hur bör man då hantera skuldfrågan? Först och främst bör vi utgå från nutiden, den roll som historiska händelser spelar i dag. Oavsett det uttunnade ansvar, som vi kommer fram till vid en samhällsvetenskaplig analys, måste de levande människornas uppfattningar och upplevelser fokuseras. Armenierna runt om i världen accepterar ingen annan ståndpunkt än att turkarna bär skulden till att en så stor del av det armeniska folket lever i diaspora i vitt skilda delar av världen, inklusive Sverige. De accepterar heller ingen annan beteckning på övergreppen än just *folkmord*. Liksom antisemitismen är invävd i den judiska identiteten är folkmordet på armenierna en integrerad del av den armeniska identiteten. I bägge fallen har etniskt-religiöst relaterade förföljelser resulterat i diaspora.

Ser vi på världssamfundets hantering av skuldfrågan måste utgångspunkten vara detta ärendes innebörd i Turkiet idag. Turkiets officiella ståndpunkt har varit och är fortfarande att folkmordet aldrig ägt rum;

beteckningen folkmord är inte tillämplig, eftersom det saknades en intention att förinta det armeniska folket. Det är korrekt att definitionen av folkmord (artikel 2) i 1948 års Folkmordskonvention kräver en avsikt att utrota en folkgrupp, och med det viktiga tillägget "helt eller delvis". Att för utomstående forskare dokumentera en sådan avsikt är svårt om alls möjligt, varför argumentationen väsentligen blir beroende av en analys av massakrernas omfattning. Det blir då relevant att erinra om att definitionen inte förutsätter en avsikt att "helt" utrota folkgruppen.

Eftersom dessa historiska händelser än idag blockerar en önskvärd normalisering av förbindelserna mellan Turkiet och Armenien kan frågan ställas vilka möjligheterna kan tänkas vara för den turkiska statsledningen att överge sin officiella ståndpunkt. Ett hinder är förvisso den historieskrivning som kontinuerligt gjorts av turkiska historiker och vilken dessutom stöds av de politiker och parlamentariska grupper i andra länder som prioriterar goda förbindelser med Turkiet som handelspartner. Ett annat hinder kan vara det höga priset, inrikespolitiskt, för en sådan omsvängning, en händelse som skulle exploateras av den politiska oppositionen. Å andra sidan kan möjligen kostnaden uppvägas av en utrikespolitisk vinst, nämligen den respekt från världssamfundet som ett erkännande av folkmordet skulle ge, till gagn med avseende på Turkiets status som ansökarland till EU. Att påta sig skulden för en i omvärldens ögon klandervärd handling, vilken som helst, kräver mod och kan vara ett lönsammare alternativ än att förneka den.

Ett erkännande av folkmordet som ett historiskt faktum har hittills regelmässigt framställts som ett "krav". Frågan är dock här om inte ordvalet utgör ett onödigt

hinder, som tenderar att låsa fast Turkiet i sin etablerade hållning. Det kan sägas att en "vädjan", inte ett "krav", borde inrymma ett uttalande att omvärlden inser det problematiska för den turkiska regeringen att erkänna folkmordet. Lika viktigt synes det vara att understryka att folkmordet utfördes av det Ottomanska riket, detta bland annat för att markera att den turkiska staten inte kan – eller bör – ställas till svars.

Slutligen: folkmordet på armenierna, liksom Förintelsen, representerar en vidare moralisk problematik, som går utöver folkmordsfrågorna. Denna problematik är även tillämplig på Sverige. Förutvarande folkrättsexperten i UD, jur.dr Rolf H. Lindholm, skriver i *Svensk Juristtidning* (1992) om bland annat baltutlämningen: "Sverige brast i humanitet genom att utlämna internerade tyskar, balter och andra till Sovjetunionen. Utlämningen har varit till skada för Sveriges anseende och självkänsla. Under kriget gjorde Sverige vissa avsteg från den strikta neutralitetens väg. Man kunde då hänvisa till att det förelåg ett tvångsläge. För utlämningen av de internerade efter krigsslutet föreligger inte ens några förmildrande omständigheter".

Sverige bröt den gången mot folkrätten av politiska skäl, liksom Turkiet av politiska skäl håller fast vid sin ståndpunkt att 1900-talets första folkmord, det på armenierna, aldrig ägt rum. Även de politiker och parlamentariska grupper i andra länder, som inte heller accepterat beteckningen folkmord, grundar sannolikt sitt ställningstagande ensidigt på politiska överväganden.¹

FOTNOT

¹ Den 29 mars 2000 beslutade Sveriges Riksdag enhälligt att anta motion 1999/2000:U651 (v, m,

fp, mp, kd), vari krävs att Sverige i FN och EU verkar för att Turkiet erkänner folkmordet på armenierna.

REFERENSER

- Daun, Åke, 1999. *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*. Stockholm: Prisma.
- Gunner, Göran, 1985. "Mission och nationalism i konfrontation." I: Göran Gunner, Erik Lindberg m.fl., *Längtan till Ararat. En bok om Armenien och armenisk identitet*, Göteborg: Förlags-
huset Gothia, s. 227–261.
- Karlsson, Klas-Göran, 1996. "Folkmordets etologi. Armenierna i Osmanska riket 1915–1918." I: *Stat, Nation, Konflikt. En festskrift tillägnad Sven Tägil*. Stockholm: Bra Böcker (red. av Kristian Gerner m.fl.), s. 127–158.
- Lindholm, Rolf H., 1992. "Baltutlämningen och folkrätten." I: *Svensk Juristtidning* 7:1992, s. 449–463.
- Sjöberg, Fredrik, 1997. *Vi och dom*. (Kungl. Vetenskapsakademien om mänsklighetens genetiska mångfald. Sjätte skrften i Vetenskapsakademiens serie om Människan och den nya biologin.) Stockholm: Bokförlaget Atlantis. (Boken är författad av Sjöberg och bygger på samtal med åtta forskare.)

SUMMARY

Genocide Studies as Folklife Research

For several reasons, genocide may be studied as "folklife". For one thing, mass murdering is often carried out by ordinary people, "like you and me". A second criterion is the collective nature of genocide, which makes it a social behaviour. Finally, genocide is a phenomenon which is open to multi-dimensional analysis, just like any institutionalised human behaviour. However, this being so, the question of moral responsibility becomes problematic, particularly in historical retrospect. For example, what about Turkey's responsibility for the genocide of the Armenians in the days of the Ottoman Empire? International law and social science give divergent answers.